

ESKİ MEZOPOTAMYA VE ESKİ TÜRK TOPLUMLARINDA YERALTI

DÜNYASININ TANRILARI: NERGALE VE ERLİK

DEITIES OF THE UNDERWORLD IN ANCIENT MESOPOTAMIAN AND ANCIENT TURKIC SOCIETIES: NERGALE AND ERLİK

Esra ATCI*

Öz

MÖ III. binyılın sonlarında seferler ile kurulan bağlantıların MÖ II. binyılda ticari ilişkiler ile güçlü bir yapıya dönüşmesi ve MÖ I. binyılın ilk yarısında kurulan bu bağlantıların daha da organize bir hâl alması, Mezopotamya ve eski Türklerdeki öte dünya düşüncesindeki etkileşimi beraberinde getirmiştir. Ayrıca sözü edilen bu etkileşimi saptayabilmek için arkeolojik veriler, çivi yazılı metinler, eski Türk toplumlarına ait yazıtlar, sözlü geleneği yazılı hâle getiren modern çalışmalar ile şaman duaları temel kaynakları oluşturmuştur. Buradan hareketle her iki kültürde yeraltı dünyasının efendileri olarak bilinen Nergal ve Erlik'in ait oldukları kültürlerin panteonlarındaki konumları, önemleri, görevleri, yaşayanlar üzerindeki etkileri ve öte dünya algısı karşılaştırmalı olarak ele alınıp kültürler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar irdelenerek söz konusu etkileşimin yönü ve yoğunluğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelime: Mezopotamya, Eski Türkler, Nergal, Erlik, Kült.

Abstract

At the end of the 3rd millennium BC, the connections established through expeditions evolved into strong commercial relations in the 2nd millennium BC. In the first half of the 1st millennium BC, these connections became even more organized, leading to an interaction between Mesopotamian and ancient Turkic beliefs regarding the afterlife. To identify this interaction, archaeological data, cuneiform texts, inscriptions from ancient Turkic societies, modern studies that have transcribed oral traditions into written form, and shamanic prayers have served as primary sources. Based on this, the positions, significance, roles, and influence of Nergal and Erlik—both known as lords of the underworld in their respective cultures—within their pantheons, as well as their impact on the living and perceptions of the afterlife, have been examined comparatively. Through an analysis of similarities and differences between these cults, the direction and intensity of this interaction have been determined.

Keywords: Mesopotamia, Ancient Turks, Nergal, Erlik, Cult.

GİRİŞ

İnsanlar çevrelerinde gördükleri ve yaşamlarını derinden etkileyen unsurları ya da olayları doğaüstü güçlere bağlamışlar ve böylece birçoğu günümüze kadar ulaşan mitik anlatıların temelleri şekillenmiştir. Bu ana unsurlar üzerinde toplumun ait olduğu etnik yapının, kültürel değerlerin, hatta yönetim biçimlerinin derin etkisi olmuş ve kozmogoniye dair anlatılar zamanla toplumun hafızasına yerleşmiştir. Yaratılış mitleri, başlangıçta birkaç tanrıdan oluşan ve daha sonra oldukça kalabalıklaşan panteonlardaki tanrıların görevlerinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Yaratılış mitleri kültürlerde başlangıcı simgelediği gibi toplumların belleğinde öteki dünya algısının oluşmasına da öncülük etmiştir. Buna göre her toplum kendi yerel kültürel değerleri ve yaşadığı çevrenin etkisi ya da katkısı ile öteki dünya tasavvurunda bulunmuştur. Nitekim Mezopotamya ve Türkistan arasındaki ilişkilerde en somut kanıtları, Anav Kültürü ve Mezopotamya'daki Geç Kalkolitik Çağ'a ait figürinlerdeki benzerlikler oluşturmaktadır (Kocaispir & Parlıtı, 2020, s. 430). Öte yandan Mezopotamya toplumlarında öte dünya algısı yazılı kayıtların ortaya çıkmaya başladığı Sümerler Dönemi'nden itibaren daha kolay incelenilmektedir. Bu nedenle çalışmamızda Mezopotamya'da yeraltı dünyası algısı ve tanrı Nergal'in öteki dünya tasviri ile mitlerdeki yeri; MÖ III. binyıldan MÖ I. binyılın ilk yarısına kadar olan süreçte kültün, yerel kültürler ve farklı etnik yapılarla etkileşimi ile bölgesel değişimi ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Nergal kültü ile ilgili yazılı kayıtlar ve kayıtların tarihlendirilmesinin yapılabildiği olması, tanrı ile ilgili yaklaşık 2500 yıl boyunca süregelen bir inanç yapısının detaylı bir biçimde incelenmesinde temel etken olmuştur. Buna karşılık Türk toplumlarının göçebe yaşam tarzına sahip olmaları, yazıyı Mezopotamya halklarından daha geç kullanmaya başlamaları Erlik kültü ile ilgili yazılı kayıtların incelenmesini ve kronolojik bir sıra takip edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle çalışmada, haklarında detaylı inceleme yapılmış olması, daha geniş kapsamlı bilgi ve kaynağa sahip olunması nedeniyle Altay toplumlarındaki Erlik kültü ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Mezopotamya ile Türkistan bölgeleri arasında tarih öncesi çağlardan beri var olan ve tespit edilen figürinlerdeki benzerlikler ile netlik kazanan yakın ilişkiler (Kocaispir & Parlıtı, 2020, s. 430), yapılan askerî seferler, yoğun ve organize ticari faaliyetler (Barjamovic, 2018, s. 32; Erol, 2018, s. 324, 326-327), bahsi geçen coğrafyalar arasında ölüm, öte dünya anlayışı ve buna bağlı dinî uygulamaların şekillenmesinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bu çalışma, söz

konusu etkileşimler sonucunda gündelik hayatın önemli bir parçası olan ölüm ve öte dünya düşüncesinin, Mezopotamya ile eski Türk toplumlarının inanç sistemlerini ve öte dünya algısını nasıl şekillendirdiğine odaklanmaktadır. Bu nedenle Nergal ve Erlik kültleri, tapınma sistemleri, ritüelleri, metinlerdeki betimlemeleri ya da tasvirleri ayrıntılı olarak incelenmiş ve kültürlerin ortak ya da farklı yönleri üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla makalenin temel amacı, Nergal ve Erlik kültleri arasındaki benzerliklerden ve farklılıklardan yola çıkarak bu toplumlar arasındaki kültürel aktarımın yönünü ve yoğunluğunu tespit etmeye çalışmaktır.

1.Tanrı Nergal ve Yeraltı Dünyası

Tarihsel süreçte Nergal ile ilgili en erken yazılı kayıtlar Sümer Dönemi'ne aittir. Buna göre Nergal, Sümer metinlerinde başlangıçta dKIŞ.UNU olarak anılırken, MÖ III. binyılın sonlarına doğru bu isimlendirme değişmiş ve tanrı, dKIŞ.UNU.GAL olarak anılmaya başlanmıştır. Metinlerde sıklıkla bahsedilen KIŞ bir boğa başını temsil etmektedir ve tanrının E-meslam (=Meslamta-e-a, Meslam Evi) olarak bilinen tapınağı, kutsal Kutha (Babil'in doğusunda yer alan Tell İbrahim yerleşimi, bkz. Morris, 1898, s. 65; Lambert, 1973, s. 355; Lambert, 1980, s. 61) kentiyile ilişkilendirilmektedir (Lambert, 1980, s. 61; Black ve Green, 1992, s. 135; Rasztaewicki, 2019, s. 88; Dandrow, 2021, s. 111). Bu durum, tanrının Sümer ilahilerinde sıkça geçen en eski isimleri olan “mükemmel gücü geri püskürtülemeyen boğa” ya da “üstünlük sahibi boğa” olmasıyla yakından ilişkilidir. Dahası, Nergal'in “üstün güce sahip boğa” imgesi Sümer ilahilerinde sıkça tekrarlanmasına rağmen, bu unsur Akad edebiyatında nispeten daha az belirgindir. Boğazköy'de bulunan bir ilahide Nergal'in gücünden bahsedilir ancak “Büyük Boğa” ifadesi oldukça dikkat çekicidir (Viano, 2012, s. 232-233).

Öte yandan Nergal genellikle Mars gezegeniyle özdeşleştirilmektedir ve bu gezegeni içeren kehanetlerin genel karakteri ağırlıklı olarak kötümserdir (Dandrow, 2021, s. 112). Eski Babil Dönemi'nden beri evli olan ve mitlerde birlikte anılan Ereškigal ve Nergal, Yeni Babil Dönemi'nde ikizler takımıyıldızı ile ilişkilendirilmiştir (Black ve Green, 1992, s. 136; Kâhya, 2018, s. 50; Dandrow, 2021, s. 112).

Nergal metinlerde genellikle yeraltı dünyasının, ölümler diyarının tanrısı ya da savaş tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır (Al-Salihi, 1971, s. 113; Black ve Green, 1992, s. 58; Burns, 1993, s. 2; Rasztaewicki, 2019, s. 89; Dandrow, 2021, s. 111.). Ur kralı Şulgi'den bahseden [N 2821A+, AO 5388 (TCL 15: 23)] numaralı, “a-da-ab ^dNergal ka-kam (Nergal'in Adab ilahisi)”olarak bilinen tablet hem Nergal'in yaratılışını hem de savaşçı niteliklerini vurgulamaktadır:

1. Haşmet dolu Tanrım, evrende ve vatanda tecelli et
2. Baban seni krallık için doğurdu.
3. Haşmetin kara başlıların üzerine döküldü.
4. Anuna, büyük tanrılar
5. Auranızla birlikte (?) parlayın (auranızla karışsın?)
6. Nergal, haşmetli efendi, gökte, yerde ve toprakta tezahür eder
7. Baban seni krallık için doğurdu.
8. Haşmetin kara başlıların üzerine döküldü.
9. Anuna, büyük tanrılar
10. Auranızla birlikte(?) parlayın
11. Savaşçı, baban seni doğurduktan sonra
12. Kutlama yerinde, toplanmış insanlar
13. Baban Enlil sana adadı
14. O, kaderi belirleme (gücünü) kesin olarak sizin elinize verdi.
15. Savaşçı Nergal, sen onların kralısın!
16. Nergal, savaşçı, baban seni doğurduktan sonra
17. Ciddi bir yerde, toplanan insanlar
18. Büyük dağ Enlil sana adanmıştır
19. O, kaderi belirleme (gücünü) kesin olarak sizin elinize verdi.
20. Savaşçı Nergal, sen onların kralısın. (Peterson, 2015, s. 52).

MÖ II. binyılın başlarında, Nergal'in görünüşü ve maiyetiyle ilgili ayrıntılı betimlemeler metinlerde yer almaya başlamıştır. Buna göre, Nergal aslanla ilişkilendirilmiş ve elinde bir pala ile tasvir edilmiştir. MÖ I. binyıla gelindiğinde ise pala sadece Nergal'i temsil eder hâle gelmiştir (Porada, 1980, s. 265; Dandrow, 2021, s. 108,111). Tasvirlerde Nergal uzun bir cübbe, boynuzlu bir başlık veya yüksek bir taç giyen sakallı bir adam olarak tasvir edilir. Başlangıçta ok ve yay, hançer ya da topuzla tasvir edilen Nergal, daha sonra bir balta ya da çift balta, iki aslan başlı topuz ve bir aslan başlı kabzası olan pala ile gösterilmiştir. Zamanla Nergal kültü popülerlik kazandıkça ve ona inananların sayısı arttıkça, Nergal'in savaşla olan bağlantısı daha da güç kazanmıştır. Buna karşılık MÖ II. binyıl civarında tanrı hastalık ve ölüm ile de ilişkilendirilmeye başlanmış ve "yeraltı dünyasının efendisi" olarak kabul edilmiştir (Dandrow, 2021, s. 111, 112).

Öte yandan tasvirlerde Nergal'e hizmet eden *demonlar* da yer almaktadır. Özellikle MÖ II. binyılın sonları ve MÖ I. binyılın başlarından itibaren Nergal'in *demonlar*la ilişkilendirildiği her noktada tanrı daha çok aslan benzeri özelliklerle tasvir edilmiştir. Bu durum MÖ II. binyıl boyunca ölümle ilişkilendirilen varlıkların tasvirinde de yavaş yavaş yer almaya başlamıştır.

Buna göre, bu dönemde ölüm dağıtan tanrıların silahlarının kabza kısımları aslan başlarıyla sonlanırken ya da boğa kulaklı veya diğer hayvan özelliklerine sahip insan benzeri varlıklar olarak tasvir edilirken, MÖ II. binyılın sonları ve I. binyılın başlarında aslan başlı *demon* tasvirlerinde bir değişiklik olmuştur (Porada, 1980, s. 265; Dandrow, 2021, s. 112).

Nergal genellikle hastalık, ateş, savaş, şiddet ve ölüme neden olan evredeki yıkıcı gücün vücut bulmuş hâli olarak kabul edilmiştir. Tüm bu görevleri yerine getirirken tanrıya Akadçada *Sebitu/Yedi*, Sümercede *iminbi* olarak adlandırılan *demon*lar yardımcı olmuştur (Black ve Green, 1992, s. 162; Burns, 1993, s. 6-7; Dandrow, 2021, s. 112). Bunlara *galla* da denilmektedir (Kramer, 1960, s. 65). Eski Babil mühürlerinde Aslan *demon* hem Nergal'in hizmetkârı hem de hastalık getiren bir yaratıktır. Ayrıca bu döneme ait mühürlerde Nergal hastalık, orman yangınları, ateş ve ölüm tanrısı olarak tasvir edilmiştir (Black ve Green, 1992, s. 85, 136). Buna ek olarak Eski Mezopotamya'da *demon*lar tarafından getirilen hastalıklar insanların günahlarının cezası olarak algılanmıştır ve söz konusu *demon*lardan biri, aynı zamanda Nergal'in veziri olan Namtar'dır (Kader). Namtar ölümcül hastalıklar yayar ve altmış kadar hastalığın kontrolü onun yetkisi altındadır. Namtar, veba getirmekten ve kötülerini yakıp kül etmekten sorumlu tutulmuştur (Burns, 1993, s. 2; Oates, 2015, s. 183-184). Nitekim Atra-Hasis şiirinde halk, Namtar'a ondan kurtulmak için yiyecekler sunmuşlardır (Burns, 1993, s. 2):

- 352 Bin iki yüzyıl [geçmemişti ki henüz]
[Ülkesinin arazisi büyüdü]
Nüfus da çoğaldı.
[Bir boğa kadar] ses çıkarıyordu ülke
- 355 Öyle ki hükümdar-tanrı
rahatsız oldu [gürültüden]
Gürültülerini [duyduğunda Enlil]
Büyük tanrılara [şöyle dedi]
“İnsanların gürültüsü [çok arttı]
Bütün bu [patırtı] uyutmuyor beni!
- 360 [Emredin de] Salgın Hastalık gelsin
- 361-363 kayıp; felaketin gelip ilk kurbanların verilmesini anlatıyordu.
Ama [Yüce Bilge dedikleri] biri vardı
Enki'ye bağlıydı, [çok da becerikliydi]
[Tanrısıyla] söyleşebilirdi
Tanrısı onu isteyerek [muhatap alıyordu]!
Yüce Bilge ağzını açtı

Efendi[sine] şöyle dedi:

“Ne kadar [sürecek bu Salgın Hastalık?]

Bu Veba [sonuna kadar] bela mı olacak bize?

Ve hizmetkârına [şöyle] dedi:

<“Sana çağır eskileri ve şöyle de onlara: >

“Eskiler dinleyin beni!

375 [...] sarayda (?) [...]

Tellallara [emr]edin ilan etsinler

Yüksek sesle ülkede:

Tanrılarınıza hürmet etmeyin artık!

Tanrıçalarınıza yakarmayın artık!

380 Sadece Namtar’la düşüp kalkın:

Pişmiş yemeklerinizi sadece ona getirin

Hoşuna gidecektir [bu armağanlar]

Bu kadar çok hediyeden dolayı kafası karışacak

uğursuz eylemini askıya alacaktır! (Bottéro ve Kramer, 2019, s. 618-619).

Mezopotamya’daki ölümler kültürünün merkezinde Nergal hastalık, ölüm ve şiddetle ilişkilendirilse de tanrı aynı zamanda panteonun tepesinde yer alan Assur, Enlil ve Marduk gibi güçlü Mezopotamya tanrılarının kararlarının uygulayıcısı olarak da bilinmektedir. Buna karşılık, tanrının kararları insan ritüelleri ve duaları tarafından yönlendirilebilmektedir. Böylece ölümlüler tanrının korumasına bu şekilde başvurabilmişlerdir. Dolayısıyla Nergal’le ilişkilendirilen ritüellerin genel yapısı ağırlıklı olarak apotropaik bir karakter göstermektedir (Dandrow, 2021, s. 112).

MÖ I. binyıla kadar kültürün karşılaştığı ya da yayıldığı bölgelerde yerel unsurlarla harmanlanma süreci başlamıştır. Öte yandan MÖ I. binyıl boyunca Nergal kültürünün standartlaşmış unsurları Yeni Asur ve Yeni Babil kralları tarafından benimsenmiş ve kült, kralların koruması altına alınarak böylece kültürün varlığını koruması ve sürdürmesi kesinlik kazanmıştır. Bu süreç Nergal’in zaman içinde bir devlet tanrısına dönüşüp resmiyet kazanmasında etkili olmuş ve bir süre için kültürün varlığı bir avantaj ve siyasi bir cazibe hâline gelmiştir (Burns, 1993, s.2).

Mezopotamya inanç sisteminde bütün krallığın benimsediği bir baş tanrı fikrinin ortaya çıkması dinsel uygulamalarda radikal değişimi de beraberinde getirmiştir (Baytak, 2019, s. 425). Buna göre Nergal’in devlet tanrısı statüsüne yükseltilmesi, kralın konumunun ve gücünün ilahi olarak korunması anlamına gelmiştir. Bu nedenle Yeni Asur Dönemi savaşlarında tanrının sancağı ordunun önünde taşınmış ve tanrı, savaşın kralı olarak tanınmıştır. Böylece savaşta tanrının

yeni bir misyonu ön plana çıkmıştır: barış tanrısı. Bu nedenle yemin edenleri ve yeminlerini bozanları cezalandırmak da tanrının görevleri arasında yer almıştır (Rasztawicki, 2019, s. 90; Dandrow, 2021, s. 112).

Nergal'ın savaş tanrısı olarak tanınması, onun daha sonra tanrı Erra ile özdeşleştirilmesinin bir sonucu olabilir. Nitekim Sümerce Nergal ile Akadça Erra arasındaki bağlantının Sargon Dönemi'nde kurulduğuna işaret edilmektedir (Burns, 1992, s. 6; Rasztawicki, 2019, s. 92). Bu dönemde tanrıya kurbanlar sunulduğuna dair bilgiler de mevcuttur (Grayson, 2002, Tiglath-pileser I A.0.87.1, I A.0.87.4).

Yeni Asur kralı II. Şalmanasser de Babil'e karşı düzenlediği bir sefer sırasında Kutha şehrine ulaşmış ve burada “tanrıların kahramanı, büyük ateşli güneş” olarak bahsettiği Nergal'e kurbanlar sunmuştur. II. Şalmanasser'in haleflerinden Sargon ise Nairi Ülkesi'ne yaptığı seferden sonra orada bir kaleye Kar-Nergal adını vererek tanrıyı onurlandırmak istemiştir (Jastrow, 1898, s. 219; Rasztawicki, 2019, s. 97-98).

Mezopotamya'da yeraltı dünyasının tasviri hakkında metinler aracılığıyla detaylı bilgiler edinmek mümkündür. Söz konusu metinlerden elde edilen betimlemelerden, yeraltı dünyasının kapılarında Nergal tarafından yerleştirilmiş 14 *demonun* bulunduğu bilinmektedir. Bu *demonlar* aynı zamanda hastalık ve kaostan da sorumludurlar (Burns, 1992, s. 7; Rasztawicki, 2019, s. 92).

Yeraltı dünyasını anlatan en kapsamlı metinlerden biri Sultantepe Tableti'dir. Geç Asur Dönemi'ne tarihlenen ve Nergal ile Ereškigal mitini anlatan söz konusu tablette, Nergal'in başlangıçta gök tanrıları arasında yer aldığı, Ereškigal'in ise yeraltı dünyasını yönettiği anlatılmaktadır. Nergal ve Ereškigal mitinin bu versiyonunda Ereškigal'in Nergal'e âşık olması, onunla daha önce bir ilişki yaşamaması, Nergal'in onu terk etmesi, Ereškigal'in habercisi Namtar'ın tanrının “büyük göksel boğasını” yeraltı dünyasına getirmesi ve Ereškigal'in arzusuna kavuşması anlatılmaktadır. Tabletin sonunda, tanrıların babası Anu'nun, Nergal'in sonsuza dek yeraltı dünyasında kalmasına karar vermesine ve böylece Nergal'in ölümler diyarının efendisi olmasına değinilmektedir. Sultantepe Tableti'nde yeraltı dünyası çok detaylı bir şekilde tasvir edilerek buranın yedi kapısı olduğundan ve bu kapıların her birinde bir muhafız bulunduğu bahsedilmiştir (Gurney, 1960, s. 105; Bottéro & Kramer, 2019, s. 500-516). Bu muhafızlardan en çok bilinenleri, Lugal-irra ve Meslamta-ea olarak tanınan ve yeraltı dünyasının girişinde durarak içeri giren ölümleri parçalamaya hazır olan ikizlerdir. Aynı zamanda kapıları korumaktan da sorumlu olan ikizlerin Yeni Asur Dönemi'nde figürleri kapı girişlerine

gömülmüştür. Bunların benzer yapıları olup, figürler genellikle ellerinde balta ve gürz taşıyan ve boynuzlu başlık takan kişiler olarak tasvir edilmiştir (Black ve Green, 1992, s. 124). Bunun yanı sıra, Eski Babil Dönemi'ne ait kehanet metinlerinde her iki isim de veba ile ilişkilendirilmektedir. Aynı döneme ait bir kehanet metninde ise tanrı Nergal, her şeyi yok edecek salgının sorumlusu olarak gösterilmektedir (Jeves, 1980, s. 109).

Nergal ve Ereškigal mitinin MÖ 1700 civarına tarihlenen versiyonu, bu kapılardaki muhafızların Ea'nın yardımıyla Nergal tarafından yerleştirildiğini belirtmektedir. Söz konusu versiyonda ilgili pasajların okunamaması nedeniyle ilk üç kapıya yerleştirilen muhafızlar hakkında bilgi sahibi değiliz. Öte yandan her kapının kötü karakterli ve çeşitli hastalıkları temsil eden muhafızlar tarafından korunduğu bilinmektedir, zira Ölüler Diyarı Tanrısı Nergal bu hastalıklar sayesinde krallığının nüfusunu artırabilecektir (Bottéro ve Kramer, 2019, s. 496):

[...] yerleştirdi,

<ikinci> kapının girişine [...]

Üçüncü kapıya: [...]’ı; dördüncüsüne

Tahripkâr’ı;

Beşincisine, İnzibat’ı; altıncısına, Casus’u;

Yedincisine Takipçi’yi(?)

Sekizincisine, Nefes Darlığı’nı (?)

Dokuzuncusuna, Sara’yı; onuncusuna,

Baş Dönmesi’ni;

On birincisine, Havale’yi; on ikincisine

Uyurgezerlik’i;

On üçüncüsüne Ateş’i; on dördüncüsüne İltihap’ı! (Bottéro ve Kramer, 2019, s. 498-499).

Öte yandan metinlerde, Mezopotamya tanrıları ve *demon*ların kötülük yapanları veya kötü insanları yakalamaları için kullandıkları bir ağ olduğundan söz edilmektedir. Nergal’in de benzer bir ağı vardır ve mite göre tanrı, Babil sakinlerini ağına düşürdüğünde onları kuş olarak adlandırmıştır (Burns, 1992, s. 8).

Sümer toplumunda öteki dünya tasviri çok ayrıntılı olmamakla birlikte, öteki dünyanın bu dünyanın bir yansıması olarak tasavvur edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim yeraltı dünyasında yaşayan Sümer tanrılarının da tıpkı gökyüzündekiler gibi yiyecek, giyecek ve mücevhere ihtiyaç duydukları düşünülmüştür. Ölüler ise tıpkı bu dünyada olduğu gibi yeraltı dünyasında da sosyal hiyerarşik bir sistem içinde var olmuşlardır. Örneğin, en iyi ve en yüksek mevkiler

ölü krallara ve kurbanlarla ilgilenmek zorunda olan yüksek rütbeli rahiplere tahsis edilmiş olup bu durum mezar uygulamalarından anlaşılabilir (Kramer, 1960, s. 65).

Nitekim Sümer toplumunda kraliyet aileleriyle ilgili cenaze uygulamalarına dair elimizdeki en eski yazılı kayıtlardan biri Ur-Nammu Dönemi'ne ait CBS 4560 numaralı metindir. Öteki dünya ile ilgili son derece ayrıntılı bilgilerin yer aldığı bu metinde, kralın savaş meydanında öldüğü ve öbür dünyada Nergal, Namtar, Dumuzi, Ereškigal ve Gılgamış'a öküz ve koyun kurban ettiği ve onlara deri çantalar, kaplar, süs eşyaları ve mücevherler sunduğu anlatılmaktadır. Metin ayrıca ölümler için özel bir yer tahsis eden "ölülerin rahipleri" olduğunu, ancak ölen kişi bir kralıysa, kralı öbür dünyanın yasaları hakkında bilgilendirdiklerini ortaya koymakta olup kralın maiyetiyle (karısı, çocukları, hizmetkârları vs.) birlikte gömüldüğüne dair bir bilgi ise bulunmamaktadır (Kramer, 1960, s. 60).

Babil inancındaki öteki dünya tasviri ise oldukça karamsar bir yapıya sahiptir. Babil Ülkesi mitinden bu tasvir hakkında fikir edinmek mümkündür (Bottéro, 1980, s. 33; Lambert, 1980, s. 59). Buna göre metinde ilk olarak yeraltı dünyasının hükümdarı Ereškigal'in yeri bilinmeyen yedi kapılı bir sarayı olduğundan bahsedilir. Bu sarayın yöneticisi daha sonra Ereškigal ile evlenen Nergal'dir (Lambert, 1980, s. 62; Astour, 1980, s. 232). Bahsedilen yedi kapıya ulaşmak için Sümerler tarafından Hubur olarak adlandırılan bir nehri geçmek gerekmektedir (Lambert, 1980, s. 59). Eski Babil'de ölümlerin öteki dünyada yargılanması da söz konusudur ve öteki dünya, içinde yaşadıkları dünyanın oldukça kasvetli bir yansıması olarak yorumlanmıştır. Bu nedenle Babil toplumu, kendileri için uzun bir yaşam dileyerek tanrılara adaklar sunmuşlardır (Oates, 2015, s. 184).

2. Altay İnançında Yeraltı Dünyası ve Tanrı Erlik

Altay yaratılış mitlerinde, evrenin yaratılışıyla birlikte şekillenen panteonda başlangıçta Erlik/Kişioğlu ve Tanrı Ülgen adlı varlıklar yer alır ve Tanrı Ülgen sahip olduğu güç bakımından Erlik'ten çok daha üstündür (Ögel, 1989, s. 421, 425; Dilek, 2014, s. 76). Bu tema sadece Altaylarla sınırlı kalmayıp çok daha geniş bir coğrafi yayılım gösteren Sibiry ve Orta Asya'da anlatılan mitlerde de tekrarlanmıştır (Gömeç, 2011, s. 22). Yaratılışın başlangıcında iyi bir karakter ve insan olarak tasvir edilen Erlik'in daha sonra panteondaki rolü değişerek kötü bir kişiliğe bürünmüştür (Ögel, 1989, s. 421; Gömeç, 2011, s. 25 dn. 45).

Altaylarda yaratılış ile ilgili bu anlatım Sibiry Türkleri arasında daha da detaylanmıştır (Gömeç, 2011, s. 27). Buna göre Erlik'in yeri başlangıçta Ülgen'in rızasıyla gökyüzünde olsa da ona tabi olan insanların da gökyüzünde olması Mangdaşire'yi rahatsız etmiş ve Ülgen'in de

desteğiyle Mangdaşire, Erlik'in gökyüzündeki yerini paramparça etmiştir. Böylece Erlik, Ülgen'e kalacak yeri olmadığını söylemiş ve bunun sonucunda Ülgen, onu karanlık yeraltı dünyasına sürgün etmiştir (İnan, 1995, s. 17; Sakaoğlu ve Duymaz, 2003, s.170-171; Gömeç, 2011, s. 27; Gültepe, 2015, s. 69; Sagalayev, 2017, s. 39). Buna göre, yaratılış mitinde Tanrı Ülgen'in meskeni kök kale iken, Erlik'in kötü karakteriyle özdeşleştirilen mesken, karanlıklar dünyası ya da cehennem olarak ifade edilmiştir (Ögel, 1989, s. 423).

Erlik, kelime olarak “erkek, kahraman kişi, kudretli, kuvvetli” anlamına gelmektedir (Tanyu, 1980, s. 177; Çoruhlu, 2006, s. 53; Tekin, 2010, s. 48; Potapov, 2012, s. 300; Bayat, 2015, s. 350). Bu sözcük Divanü Lûgat-it Türk'te “erkeklik” olarak tanımlanmıştır (DLT, I. 104-19). Olkhon Adası'nda bulunan bir yazıtta ise Erlik kelimesi ile Venüs gezegenine atıfta bulunmaktadır (Roux, 2020, s. 69). Bu metnin yazıldığı döneme yakın diğer metinlerde ise bu isim daha çok Sabah Yıldızı ile ilişkilendirilmiştir. Bunun, Sabah Yıldızı'nın diğer tüm yıldızları öldüren güçlü bir savaşçı olarak tasvir edildiği Çin mitolojisindeki yıldızın yeriyle ilgili olduğu düşünülmektedir (Çoruhlu, 2006, s. 53; Roux, 2020, s. 69). Zira J. P. Roux'ya göre, Venüs'ün sabahları ufkun üzerinde görünmesi, Erlik'in yeraltı dünyasının ve dolayısıyla cehennemin tanrısı olduğu fikrinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Rzasoy, 2012, s. 170; Roux, 2020, s. 70). Ayrıca kötü ruhların başındaki tanrı, Altay toplumlarında Erlik, Yakutlarda ise Arsan Dolay olarak bilinmektedir (İnan, 1976, 27; Tanyu, 1980, s. 177; Bayat, 2015, s. 338; Ozan, 2017, s. 66). Buna karşılık L. P. Potapov, Teleüt inançlarına göre ölen kişilerin ikizleri olduğunu, bunların herhangi bir tanrı ya da ruhun yanında yer bulana kadar yolculuklarına devam ettiklerini belirtmektedir. Öte yandan, ölen kamların ikizlerinin yeryüzünde kaldıklarından, insanlara saygı gösterilmesi için baskı yaptıklarından, kendilerine saygısızlık edenleri hastalıklarla cezalandırdıklarından ve akrabalarından birini şaman adayı olarak seçtiklerinden bahseder (Potapov, 2012, s. 303). Bu durumda Potapov, Erlik'in ölenlerin baş tanrısı olduğu fikrinin kesin olmadığını savunmaktadır (Potapov, 2012, s. 303). Şaman dualarında ise bu tanrının ayrıntılı bir tanımını bulmak mümkündür:

Bindiği (at) kara küheylan, döşeği kara kunduz derisinden. Beline kuşak yetişmez, boynuna kucak yetişmez. (Göz) kapağı bir karış, kara bıyıklı, kara sakallı, kana çalmış yüzlü (çehreli), parlak saçlı Bay Erlik! Kuvası kişi göğsünden, kadehi kurumuş kafatasından, kılıcı yeşil demirden, kürek kemikleri yassı demirden, kapkara yüzlü... Bindiği (at) kara küheylan, dizgini kara ipekten, kamçısı kara yılan, tam önüme gülerek gel! (İnan, 1976, s. 28; Bayat, 2015, s. 340-341; Uslu, 2017, s. 236).

Altay inancında Erlik'in yukarıdaki duada olduğu gibi üstün bir doğaya ve olağanüstü erdemlere sahip olduğuna inanılmıştır. Öte yandan bu inançta tanrının kötü ve olumsuz özelliklerine rağmen bir insan olarak düşünüldüğü de anlaşılmaktadır (Bayat, 2015, s. 344).

Bunun en somut kanıtı, Mezopotamya panteonunun tanrı ve tanrıçalarıyla paylaştığı bir özellik olan çocuk sahibi olmasıdır. Ayrıca, yukarıdaki metne göre, tanrının bir kılıca sahip olması, Nergal ile yakın bir benzerlik gösteren tanrının savaşçı özelliğine işaret etmektedir (Uraz, 1992, s. 43, 45). Bununla birlikte, Erlik’i tasvir eden herhangi bir figür ya da resim bulunmamaktadır (Dilek, 2014, s. 76; Uslu, 2017, s. 118).

İnsani vasıfları olan Erlik’in dokuz oğlu ve dokuz kızı vardır. Dokuz oğlunun isimleri şunlardır: Badis bi, Yabaş, Uçar kan, Kerey kan, Temir kan, Şingay, Komurkan, Karaş ve Mattir. 9 kızından sadece Kıştey Ana ve Erke Solton’un isimleri bilinmektedir. Şaman dualarında “kara kızlar” olarak anılan bu kızlar, Ülgen’e kurban sunmak için yola çıkan şamanı yoldan çıkarmaya çalışırlar. Eğer şaman onlara itaat ederse, ruhların onu cezalandırdığına inanılmıştır (İnan, 1976, s. 29; Çoruhlu, 2006, s. 54; Potapov, 2012, s. 306; Bayat, 2015, s. 345). Bu kızların bahsi geçen konu dışında başka görevlerinin olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Buna ek olarak burada sık sık zikredilen 9 rakamı şamanlığın kutsal rakamı olarak bilinmektedir. 9, eski Türklerin kutsal sayısıdır ancak zamanla bu kutsiyet değişime uğramış ve Doğu Türklerinde 9 rakamı kutsallığını devam ettirirken, Batı Türklerinde 7 daha çok önem kazanmıştır (Gömeç, 2011, s. 29 dn. 54). Bununla bağlantılı olarak yeraltı dünyasında Erlik’in 99 ya da 88 karanlık hapisanesi bulunduğu ifade edilmektedir (Bayat, 2015, s. 337). 99 ve 88 rakamlarında 9 ve 8 rakamlarının iki kez kullanılmasının yeraltı dünyasının tehlikelerle dolu bir yer olduğuna işaret edilmek amacıyla tekrarlandığı düşünülmektedir (Bayat, 2015, s. 337). Ayrıca tanrının görünüşüne dair detaylar da onun bir insan silüetinde tasavvur edildiğinin kanıtıdır. Bu bağlamda, tanrının körüğü, çekici ve örsü vardır; saçları diktir ve bıyıkları kıvrıktır ve kulağının üzerinden sarkmaktadır. Tanrının gümüşten bir tahtı, yassı demirden bir kalkanı vardır ve kılıcı geniş ağızlı bir pala olup Erlik, yaşlı ve oldukça çirkin bir görünüme sahiptir (Çoruhlu, 2006, s. 54).

Türk mitolojisinde yadsınamaz bir değere ve öneme sahip olan Erlik, Altay inancında kötülüğün temsilcisi olarak kabul edilmiştir ve kötü ruhların (kara neme) lideri olarak tanımlanmıştır (Tanyu, 1980, s. 177; Uraz, 1992, s. 43; Çoruhlu, 2006, s. 56; Gömeç, 2011, s. 29). Şaman metinlerinde Kayrakan (kesici han) olarak geçen Erlik Han, insanoğlunun çektiği acıların ana kaynağıdır. Bu adlandırma Altay inancında insan yaşamının iplik olarak adlandırılmasından gelmektedir (Dilek, 2014, s. 76). Bu nedenle Şamanlar, başta Erlik Han olmak üzere tüm kötülüklerden ve hastalıklardan korunmak için cinlerden yararlanmış ve onları ritüellerine dâhil etmişlerdir (Mandaloğlu, 2011, s. 117; Uslu, 2017, s. 118; Yeşil, 2020, s. 7-379, 381; Mandaloğlu, 2021a, s. 144).

Erlik, Altay-Sayan inancında aynı zamanda ilk şaman ve Şamanizm’le ilgili tüm bilgileri insanlara aktaran kişidir. Buna göre ilk şaman, ritüel uygulamaları ve Şamanizm’i Erlik’ten öğrenmiştir. Erlik’in, şamanik bilgileri öğrettiği, kehanetlerde bulunan, hastalıkları iyileştiren, yeraltı dünyasına inen ve ölülerin ruhlarını öteki dünyaya gönderen bir kara şaman olabileceği düşünülmektedir (Mandaloğlu, 2011, s. 118; Potapov, 2012, s. 305).

Buna karşılık Altay halkları başlarına gelen büyük felaketlerden her zaman Erlik’i sorumlu tutmuşlardır. Bu inanca göre kızamık, kızıl, hayvan hastalıkları ve tifo gibi hastalıkların sebebi Erlik’tir (Mandaloğlu, 2021a, s. 100). İnanışa göre Erlik, kendisine kurban sunmalarını sağlamak için insanları bu felaketlerle korkutur (Gömeç, 2011, s. 29; Dilek, 2014, s. 76; Bayat, 2015, s. 344; Ozan, 2017, s. 67; Uslu, 2017, s. 118, Mandaloğlu, 2021a, s. 100; Mandaloğlu, 2021b, s. 23). Tanrıya kurban sunma ritüeli gecikirse, tanrının kötü ruhlar gönderip, kurbanı geciktiren kişinin hayatını yeraltı dünyasına götürüp, orada yargılayarak onu hizmetkârı yaptığına inanılmıştır. Erlik güçlü bir karaktere sahip olmasına rağmen, insanların kaderini tek başına belirleyememektedir. Teleütlere göre Erlik, göklerin baş ruhu Korbustan Han’ın izniyle hasta bir insanın kaderini belirleyebilmektedir (Çoruhlu, 2006, s. 54; Dilek, 2014, s. 76; Bayat, 2015, s. 346-347).

Bununla birlikte Erlik’e kurban sunma geleneğinin kökenleri ve gelişim süreci hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz. Ancak bir anlatıya göre Erlik’in hayvanı aslında beyaz bir at olarak bilinmektedir fakat daha sonra Erlik bu beyaz atı bir kahramandan canı karşılığında almıştır (Anohinav, 1940, s. 323). Buna karşılık Ülgen, Erlik’i kandırarak kahramanın canı yerine ona siyah bir boğa tahsis etmiş ve Erlik’i bu boğanın üzerine bindirerek ona kırbaç yerine bir balta vermiştir (Uslu, 2017, s. 118). Bu nedenle Altay inancında Erlik’e kara boğa ya da inek kurban etmek at kurban etmekten daha makbul sayılmıştır. Altaylılar Erlik’in hiddetinden ve gazabından korkmuşlar, bu yüzden ona hürmeten kurbanlar sunarak tanrıyı memnun etmek için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmışlardır (Bars, 2018, s. 331). Tüm bu çabalara rağmen Erlik’in kurbanın karşılığında insanların başına getireceği belalardan vazgeçmediğine, sadece olacakları ertelediğine inanılmıştır. Bu nedenle tanrıya sunulan kurbanlar belalardan korunmak için bir tedbir olarak kabul edilmiştir (Bayat, 2015, s. 347). Öte yandan Altaylılar arasında tanrının zayıf, çelimsiz ve sakat kurbanlardan hoşlandığına dair bir inanış da vardır (Sakaoğlu ve Duymaz, 2003, s. 169; Uslu, 2017, s. 237).

Erlik için yapılan ritüeller genellikle gece gerçekleştirilmiştir (Potapov, 2012, s. 305). Bu ritüeli ise sadece cübbesi olan şaman (manyaktu kam) gerçekleştirebilmiştir çünkü cübbesiz şaman kötü ruhlara karşı fazla cesaretli değildir (Mandaloğlu, 2011, s. 116). Şaman sunduğu kurban

ile iki dünya arasında bağlantı kurmuştur (Gömeç, 2011, s. 22). Ancak şamanların yeraltı dünyasına doğru yaptıkları yolculuğun oldukça zorlu ve dolambaçlı olduğu sözü edilen bu ritüelden anlaşılmaktadır (Potapov, 2012, s. 305-306).

Her toplumda olduğu gibi Altaylıların da bir öteki dünya tasavvuru vardır. Bu inanca göre ölen kişilerin ruhları yeraltına inmektedir. Bu inanç sisteminde ölen kişinin silüeti ölümden sonra değişmemiş, şeffaf bir yapıya dönüşerek ruhların ikamet ettiği köye ulaşmıştır. Bu köyde, ölen kişi akrabaları, yakınları ve daha önce ölmüş olan aile üyeleriyle yeniden bir araya gelir (Bars, 2018, s. 330). Bu nedenle yeraltı dünyası yer üstündeki dünyaya oldukça benzemektedir. Burada da nehirler, uçsuz bucaksız topraklar ve bu topraklara hükmeden bir kral bulunmaktadır ancak bu kralı yeryüzündekilerden ayıran en önemli fark tanrı olmasıdır. Söz konusu yeraltı dünyasının nehirleri, insanların gözyaşlarıyla oluşan dokuz nehrin birleşiminden meydana gelen Toybadım Nehri'dir. Bu nehrin arkasında Erlik'in yönettiği topraklar ve nehrin kenarında tanrının sarayı bulunmaktadır (Bayat, 2015, s. 342). Toybadım Irmağı'nın kenarında bulunan yüksek bir dağın eteğinde yer alan saray, kırk köşeli taş ya da demirden yapılmıştır (Çoruhlu, 2006, s. 54).

Yeraltı dünyasına dair ayrıntılı bilgiler edinebildiğimiz en önemli kaynaklardan biri ise Maaday-Kara Destanı'dır. Destana göre yeraltı dünyası 7 katmandan oluşmaktadır. Altay inancında ise yeraltı dünyası 9 katmandan oluşmaktadır ve bu dünyayı aydınlatacak ay ve güneş gibi bir ışık kaynağı bulunmamaktadır. Burada Erlik'in bu dünyadaki her şeyi bilen bir kızı ve yeraltı dünyasında yardımcıları da yer almaktadır. Örneğin yedi yolun kavşağında Pora Ninci ve Kara Ninci adında iki haberci vardır ve bunların görevi askerleri ve atlarını öldürmektir. Körmes olarak bilinen bu yardımcıları yek/aza (çok ruh çalanlar), albis (ağır hastalık ruhları), aldaçılar (ölüm ruhları) olarak tanımlanmışlardır (Çoruhlu, 2006, s. 54; Bayat, 2015, s. 339; Uslu, 2017, s. 237; Bayat, 2022, s. 162). Ayrıca burada ağaç kabuğundan yapılmış bir davulu olan Tordoor adında bir şaman olduğuna da inanılmıştır (Bars, 2018, s. 332). İnanışa göre def veya davul ise Erlik tarafından icat edilmiştir (Gömeç, 2011, s. 57 dn. 99).

Altay mitolojisinde yeraltı dünyasının kapısını Yutpa, Duyutpa, Cutpa, Ker-Duyutpa gibi isimleri olan karışık yaratıkların tuttuğu inancı hâkimdir. Beyaz göğüslü, yeşil sırtlı ve kayık biçimli ağzı olan Yutpa'nın görevi Erlik'in Toybadım Nehri kıyısındaki sarayını korumaktır. Bu yaratıklar aynı zamanda ölü yaratıkların yeryüzüne geri dönmesini engellemekle de sorumlu tutulmuşlardır. Ayrıca Altay şamanları ritüeller sırasında *yutpa* adı verilen bir bezi kıyafetlerine asarak yeraltı dünyasındaki yaratığı bu şekilde anımsatmışlardır (Dilek, 2014, s. 77; Bayat, 2015, s. 343).

Altay inancına göre Erlik, geceleri yeryüzüne gelerek dumansız barut dolu tüfeğiyle insanları öldürmüş ve ruhlarını yeraltı dünyasına götürmüştür. Ülgen, Erlik Han'ın bu kıyımını önlemek için tüfeğine başka bir barut doldurmuş ve tüfeği ateşlerken tüfek patlayınca Erlik korkmuş ve bir daha yeryüzüne gelmekten vazgeçip insanların ruhlarını yeraltı dünyasına götürmeleri için elçilerini göndermiştir (Çoruhlu, 2006, s. 127; Bars, 2018, s. 330). Nitekim Altın Köl I (E 28) Yazıtı, Erlik'in yeraltı dünyasının tanrısı olduğuna ve ölüm getirdiğine ayrıntılı bir biçimde değinmiştir:

- 1-Yerdeki Bars (kabilesine) ait olduğuma ve şecaat sahibi olduğuma doymadım!
- 2-[Avda] keskin okçu ve [güreşte] güçlü (bahadır) idiniz. Elig Bört Opa Bars, ayrılık ne acı!
- 3- Bizim ninemiz olan Umay Hanım! Sen akrabalar olan bizi, cesur erleri altı ayaklı-elli olarak yaratmadınız. Binek atlarımızı üç (ayaklı) yaratmadınız. Ah, ganimetlerim, ah, hazinelerim, ayrıldım. (Bu dünyadan) boşandım, [onları] teslim ettim.
- 4- On ay beni annem taşıdı, devletime getirdi, kahramanlık için büyüdüm.
- 5- Devletimi üzerek, düşmanın çokluğuna bakmadan savaşa girdim ve heyhat, ayrıldım!
- 6- Küçük erkek kardeşlerinize ve akraba olan kardeşlerinize büyük yük yüklediniz.
- 7 [Benim] kahramanlığım için, kendi ve akraba kardeşlerimin şanı için bu ebedi anıt dikildi.
- 8- Biz dört idik, bizi Erklig (alt dünyanın hükümdarı) ayırdı. Heyhat!
- 9- Altın Songa'nın ormanlarının geyikleri çoğalın, dağılın! [Sizi] avda vurabilecek benim Opa Bars'ım ayrıldı. Heyhat! (Kormuşin, 2017, s. 94-95).

Bir başka Altay inancına göre Kuday (Kayrakan), 9 dallı bir çam ağacı yetiştirmiş ve her dalda farklı ırklardan insanlar yer almıştır. Bu inancın kökeninde yer alan yoktan var etme düşüncesinin ise Samî dinlerin etkisi sonucunda oluştuğu ileri sürülmektedir (Gömeç, 2011, s. 26). Kötülüğün temsilcisi Erlik, bu insanları baştan çıkarmış ve Ecey ile Elley isimli insanları kandırarak yasak ağacın meyvelerinden yemelerini sağlamıştır. Bunun için de sadık dostu yılanı kullanmıştır. Kuday meyvelerin yenildiğini anlayınca Erlik'i yeraltına sürgüne göndermiş, Ecey'i doğum sancıları çekmesi, yılanın sürünmesi, Elley'i ise ailenin sorumluluğunu üstlenmesi konusunda lanetlemiştir. Mitin sonunda tanrı hepsini huzurundan kovmuş ve yeryüzüne göndermiştir (Sakaoğlu & Duymaz, 2003, s. 169; Gültepe, 2015, s. 69; Uslu, 2017, s. 237).

SONUÇ

Mitolojideki Konu	Nergal Kültü	Erlik Kültü
1.Tanrıların güçlü kişiliğine vurgu	“mükemmel gücü geri püskürtülemeyen boğa” ya	“erkek, kahraman kişi, kudretli, kuvvetli”, (Tanyu, 1980, s. 177; Çoruhlu, 2006,

	da “üstünlük sahibi boğa”, (Viona, 2012, s. 232-233).	s. 53; Tekin, 2010, s. 48; Potapov, 2012, s. 300; Bayat, 2015, s. 350).
2.Tanrıların özdeşleştirildiği gezegen	Mars (Dandrow, 2021, s. 112).	Venüs (Roux, 2020, s. 69).
3. Tanrıların görevleri	Hastalık, orman yangınları, ateş ve ölüm tanrısı (Black ve Green, 1992, s. 85, 136).	kızamık, kızıl, hayvan hastalıkları ve tifo gibi hastalıkların sebebi olarak kabul edilmiştir ((Mandaloğlu, 2021a, s. 100).
3.Tanrıların fiziki görüntüleri	Elinde pala tutan, uzun bir cübbe, boynuzlu bir başlık veya yüksek bir taç giyen sakallı bir adam. Zamanla pala tasviri detaylandırılmış ve bir balta ya da çift balta, iki aslan başlı topuz ve bir aslan başlı kabzası olan pala şekline bürünmüştür (Porada, 1980, s. 265; Dandrow, 2021, s. 108,111, 112).	Gümüşten bir tahtı, yassı demirden bir kalkanı vardır ve kılıcı geniş ağızlı bir pala olup Erlik, yaşlı ve oldukça çirkin bir görünüme sahiptir (Çoruhlu, 2006, s. 54).
4.Tanrıların yeraltındaki ikametlerinin betimlemeleri	Babil inancındaki öteki dünya tasviri ise oldukça karamsar bir yapıya sahiptir. Babil Ülkesi mitinden bu tasvir hakkında fikir edinmek mümkündür (Bottéro, 1980, s. 33; Lambert, 1980, s. 59). Buna göre metinde ilk olarak yeraltı dünyasının hükümdarı Ereškigal’in yeri bilinmeyen	Yeraltı dünyası yer üstündeki dünyaya oldukça benzemektedir. Burada da nehirler, uçsuz bucaksız topraklar ve bu topraklara hükmeden bir kral bulunmaktadır ancak bu kralı yeryüzündekilerden ayıran en önemli fark tanrı olmasıdır. Burada Erlik’in

	yedi kapılı bir sarayı vardır (Lambert, 1980, s. 62; Astour, 1980, s. 232).	yönettiği topraklar ve nehrin kenarında tanrının sarayı bulunmaktadır (Bayat, 2015, s. 342). Yüksek bir dağın eteğinde yer alan saray, kırk köşeli taş ya da demirden yapılmıştır (Çoruhlu, 2006, s. 54).
5. Yeraltı dünyasında bulunan ırmak düşüncesi	Hubur adı verilen bir nehir bulunmaktadır (Lambert, 1980, s. 59).	İnsanların gözyaşlarıyla oluşan dokuz nehrin birleşiminden meydana gelen Toybadım adı verilen bir nehir vardır (Çoruhlu, 2006, s. 54).
6. Yeraltı dünyasının muhafızları	Lugal-irra ve Meslamta-ea (Black ve Green, 1992, s. 124).	Pora Ninci ve Kara Ninci (Çoruhlu, 2006, s. 54; Bayat, 2015, s. 339; Uslu, 2017, s. 237; Bayat, 2022, s. 162).

Mezopotamya ve eski Türk toplumlarının yaşadıkları alanlar birbirlerine coğrafi ve zamansal olarak oldukça uzak alanlar olsa da Nergal ve Erlik ile ilgili anlatılarda görülen ve yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere neredeyse birebir örtüşen benzerlikler her iki toplum arasındaki ilişkilerin oldukça kuvvetli olduğuna işaret etmektedir. Örneğin her iki inanç sisteminde de yeraltı dünyasının karanlık ve kasvetli bir yer olarak tasavvur edilmesi, tanrıların çirkin, yaşlı, sakallı, ellerinde palalar tutan kişiler olması ve yeraltı dünyasının efendileri olarak algılanmaları bir tesadüften ziyade kültürel aktarımla ilgili benzerlikler olmalıdır. Ayrıca Mezopotamya'daki Hubur ve Altay'daki Toybadım nehirleri arasındaki yakın ilişki ve bunların yeraltı dünyası tasvirlerindeki işlevleri, her iki tanrıya ait saray tasvirlerindeki birbiriyle örtüşen detaylar, yeraltı dünyasının yedi katı ve her kapıda ruhları parçalayan görevliler bu aktarımın en güzel örnekleri ve kanıtları olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca her iki tanrının da insan kaderi üzerinde sonsuz bir iradeye sahip olamayacağı gerçeği, iki kültür arasında dinsel ve ruhsal aktarımın varlığını kanıtlayan önemli bir ayrıntıdır.

Eski Türk toplumlarının göçebe yaşam tarzına sahip olmaları, Mezopotamya ile etkileşimde buradan edinilmiş olan öteki dünya hakkındaki bilgi ya da uygulamaların daha geniş coğrafyalara yayılmasını sağlamıştır. Bu durum eski Türk toplumlarındaki yeraltı dünyası algısı, Erlik inancı ve ritüellerinde geniş çaplı farklılıkların önüne geçmiş olup, zamanla Erlik kültü söz konusu toplumlarda homojen bir yapıya dönüşmüş olmalıdır.

Öte yandan, her iki kültürde küçük farklılıklar da bulunmaktadır. Erlik'in sarayının ve sahip olduğu savaş aletlerinin hammaddesinin demir olması ve bunun anlatılarda vurgulanması, Türk toplumunun bu metale ekonomik getirisinin yanı sıra duygusal ve millî değerler atfetmesiyle yakından ilgilidir. Bu durum elbette Mezopotamya merkezli ölü kültürünün yerel kültürlerle karşılaşması sırasında yeni bir kazanımı olarak değerlendirilmelidir.

Mezopotamya ve eski Türk toplumlarında öteki dünya anlayışı, öteki dünya tasvirlerindeki benzerlikler her iki toplum arasındaki etkileşimin çift taraflı gerçekleştiğine, ancak Mezopotamya etkisinin daha yoğun olduğuna işaret etmektedir. Nitekim her iki kültürdeki mitlerde detaylı yeraltı dünyası tasvirleri ve tanrıların fiziki betimlemelerinin birbirleriyle oldukça uyumlu olması bu fikri desteklemektedir. Ancak anlatılarda görülen kurban sunumlarındaki farklılıklar ve Erlik kültü için bir tapınağın bulunmaması her iki toplumun özgün yapılarını koruduklarını ve kültürler üzerinde yerel unsurların daha etkili olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Al-Salihi, W. (1971). Hercules-Nergal at Hatra, *Iraq* 33/2, 113-115.
<https://doi.org/10.2307/4199919>
- Astour, M.C. (1980). *death in Mesopotamia, papers read at the XXVIe rencontre assyriologique internationale*. In B. Alster (Ed.). *The nether world and its denizens at Ugarit*, (s. 227-238). Akademisk forlag.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey yazıtları*. Kömen yay.
- Barjamovic, G. (2018). Tüccarlar ve seyyahlar: Anadolu'da Assurlular (MÖ 2000-1600), (K. Köroğlu ve S. F. Adalı, Ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a tanrı Assur'un krallığı / The Assyrians kingdom of the god Aššur from Tigris to Taurus* (s. 26-53). Yapı Kredi Yayınları.
- Bars, M. E. (2018). Maaday-Kara Destanı'nda şamanist dünya tasarımı, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 317-336. [10.9775/kausbed.2018.022](https://doi.org/10.9775/kausbed.2018.022)
- Bayat, F. (2015). *Türk mitolojik sistemi, ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi 1*. Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2022). *Türk şaman mitolojisinin teonimleri*. Ötüken Neşriyat.
- Baytak, İ. (2019). *Eskiçağ Mezopotamya'sında rahip-kral/tanrı kral yönetimi ve devlet*. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen (Ed.). *Mezopotamya'nın eskiçağlarında inanç olgusu ve yönetim anlayışı* (s. 421-436). Değişim yayınevi.
- Black, J. ve Green, A. (1992). *Gods, demons and symbols of ancient Mesopotamia an illustrated dictionary*. University of Texas press.
- Bottéro, J. (1980). *death in Mesopotamia, papers read at the XXVIe rencontre assyriologique internationale*. In B. Alster (Ed.). *La mythologie de la mort en Mésopotamie ancienne*,(s. 26-52). Akademisk Forlag.
- Burns, J. B. (1993). Namtaru and Nergal: down but not out: a reply to Nicolas Wyatt, *Vetus Testamentum* 43 (1), 1-9. <https://doi.org/10.2307/1518757>.
- Çoruhlu, Y. (2006). *Türk mitolojisinin ana hatları*. Kabalcı yayınları.
- Dandrow, E. (2021). An unpublished 'Medallion' of Elagabalus from Edessa in Osrhoene: Nergal and Syro-Mesopotamian religious continuity?, *Koinon, The International*

Journal of Classical Numismatic Studies, IV, 106-127.
<https://doi.org/10.32028/k.v4i.1113>

- Dilek, İ. (2014). *resimli Türk mitoloji sözlüğü Altay-Yakut*. Grafik-Ofset Matbaacılık.
- Duymaz, A. ve Sakaoğlu, S. (2003). *İslamiyet öncesi Türk destanları*. Ötüken Yayınları.
- Erol, H. (2018, 1-05 Ekim). Eski Asur devrinde, Anadolu'da kalay ticareti. *18. Türk tarih kongresi*, Ankara, Türkiye.
- Frame, G. (1995). *Rulers of Babylonia: From the second dynasty of Isin to the end of Assyrian domination (1157-612 bc) (RIM the royal inscriptions of Mesopotamia)*. University of Toronto press.
- Gömeç, S. Y. (2011). *Şamanizm ve eski Türk dini*. Berikan Yayınevi.
- Grayson, K. (2002). *Assyrian rulers of the early first millennium BC I (1114-859 BC), The royal inscriptions of Mesopotamia Babylonian Periods*. University of Toronto press.
- Gurney, O. R. (1960). The Sultantepe Tablets (Continued): VII. the myth of Nergal and Ereshkigal, *Anatolian Studies*, 10, 105-131. <https://doi.org/10.2307/3642431>
- Gültepe, N. (2015). *Türk mitolojisi*. Resse kitabevi.
- İnan, H. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, H. (1995). *Tarihte ve bugün şamanizm, materyaller ve araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu.
- Jastrow, M. (1898). *Religion of Babylonia and Assyria*. Ginn & Company.
- Jeyes, U. (1980). *Death in Mesopotamia, papers read at the XXVIe rencontre assyriologique internationale*. In B. Alster (Ed.). *Death and divination in the old Babylonian period*, (s. 107-121). Akademisk Forlag.
- Kâhya, Ö. (2018). Ölüm sonrası hayat: Sumerce metinlerde öteki dünya, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37 (63), 49-76. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000677
- Kâşgarlı Mahmud (2018). *Divanü Lûgat-it Türk* (Çev. Besim Atalay). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kocaispir, A. ve Parlıtı, U. (2020). Kuzey Mezopotamya'dan Orta Asya'ya uzanan çok bileşenli kültürün izleri: Halaf kültürü, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 69, 411-440. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4381>

- Kormuşin, İ. (2017). *Yenisey Eski Türk mezar yazıtları, metinler ve incelemeler* (Çev. R. Alimov). Türk Dil Kurumu.
- Kramer, S. N. (1960). Death and nether world according to the Sumerian literary texts, *Iraq, In Memory of Sir C. Leonard Woolley*, 22, 59-68. <https://doi.org/10.2307/4199669>
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler*. Kabalcı Yayınları.
- Kramer, S. N. ve Bottéro, J. (2019). *Mezopotamya mitolojisi* (Çev. A. Tümertekin). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lambert, W. G. (1973). Studies in Nergal, *Bibliotheca Orientalis*, 5 (6), 355-363.
- Lambert, W. G. (1980). death in Mesopotamia, papers read at the XXVIe rencontre assyriologique internationale. In B. Alster (Ed.). *The theology of death*, (s. 53-66). Akademisk Forlag.
- Mandaloğlu, M. (2011). Türk kültür çevresinde Şamanizm ve Şamanlık meselesi, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15/3, 111-122.
- Mandaloğlu, M. (2021a). Eski Türklerde hastalıklar ve tedavi yöntemleri. Orion Kitabevi.
- Mandaloğlu, M. (2021b). Türk tarihinde salgınlar ve afetler. M. Ş. Yüksel ve H. Işık (Eds.). *Orta Asya ilk Türk devletlerinde salgınlar ve afetler* (s. 22-33). Astana Yayınları.
- Oates, J. (2015). *Babil*. Arkadaş Yayınları.
- Ozan, M. (2017). *Türk mitolojisine giriş*. In F. A. Turan ve M. Ozan (Eds.). *Türk mitolojisinde kara iyeler*. Gazi Kitabevi.
- Ögel, B. (1989). *Türk mitolojisi kaynakları ve açıklamaları ile destanlar*. Türk Tarih Kurumu.
- Peterson, J. (2015). An Adab composition of Nergal/Meslamtaea at Lagaş and Girsu for Şulgi. *Journal of Cuneiform Studies*, 67, 45-63. <https://doi.org/10.5615/jcunestud.67.2015.0045>
- Porada, E. (1980). death in Mesopotamia, papers read at the XXVIe rencontre assyriologique internationale. B. Alster (Ed.). *The iconography of death in Mesopotamia in the early second millennium b.c.* (s. 259-270), Akademisk Forlag.
- Potapov, L.P.(2012). *Altay Şamanizmi*. Çev. Ergun Metin, Kömen Yay.

- Rasztawicki, L. (2019). The people of Cuth made Nergal (2 Kings 17:30).The historicity and cult of Nergal in the Ancient Middle East. *Warszawskie Studia Teologiczne*, 32/4, 82-104. <https://doi.org/10.30439/WST.2019.4.5>
- Roux, J. P. (2020). *Eski Türk mitolojisi*. Çev. M. Y. Sağlam M. Y. BilgeSu Yayınları.
- Rzasoy, S. (2012). Oğuz mitolojisinde kaos ve onun deli paradigmaları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 169-180.
- Sagalayev, A. M. (2017). *Ural-Altay mitolojisinde arketipler ve semboller* (Çev. A. Toraman). Bilge Kültür Sanat.
- Tanyu, H. (1980). *İslâmlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No 148.
- Tekin, T. (2010). *Orhon yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uraz, M. (1992). *Türk mitolojisi*. Düşünen Adam Yayınları.
- Uslu, B. (2017). *Türk mitolojisi*. Kamer Yayınları.
- Viano, M. (2012). A Sumerian hymn from Boğazköy. *Die Welt des Orients*, 42 (2), 231-237. <http://dx.doi.org/10.13109/wdor.2012.42.2.231>
- Yeşil, S. (2020). Türk ve Arap mitolojisinin ortak ve özgün figürleri. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (24), 369-392. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.693513>